

Анарбекова В.Э.

**ОРМОН ХАНДЫН ӨМҮРҮ ЖАНА ИШМЕРДИГИНЕ КАРАТА АЙТЫЛГАН
КОШОКТОРДУН ТАРЫХЫЙ МААНИСИ**

Анарбекова В.Э.

**ИСТОРИЧЕСКАЯ ЗНАЧИМОСТЬ ПРИЧЕТОВ ОТРАЖЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ОРМОН ХАНА**

V.E. Anarbekova

**HISTORICAL SIGNIFICANCE OF LAMENTATION ACCORDING TO ORMON KHAN'S
LIFE AND WORK ACTIVITY**

УДК: 94(575.2)+39

XIX кылымдагы сарбагыш уруу бирикмесинин ханы Ормондун аркалык кыргыздар үчүн жасаган иш аракети, саясаты, уруулар менен болгон мамилеси тууралуу кошоктордун мисалында баяндалат.

Негизги сөздөр: “Ормон опуза”, уруулар аралык чыр-чатак, хандык, саясат, кошок.

Здесь будут отражены в образе причетов видного деятеля XIX в Ормон хана, вышедший из племени сарыбагыш, проделавший немаловажные успехи в сфере политики для кыргызского народа. А так же в укреплении межплеменных отношений.

Ключевые слова: “Ормон опуза”, межплеменные раздоры, политика, ханство, причеты.

Here will be reflected in the way laments about a prominent figure of the XIX century Ormon khan came from the tribe of sarybagysh who has made important gains in the political sphere for the Kyrgyz people. As well as in strengthening relation inter-tribal relation.

Key words: «Ormon khan opuz», tribal discord, political, wipping-lamentation.

Ормон өз кезегинде алайлык адыгине уруу бирикмесинин жол башчысы Алымбек датка, саруу Ажыбек датка, кушчу Бүргө баатыр менен байланыштарды бекемдөөгө умтулган. Бишкек, Куртка чептеринде бир кыйла сарбаздары бар кокондук бектер да ага ачык кысым көрсөтүүгө дааган эмес. Атүгүл Мадалы хан (1822-1842) Ормонго кымбат-баалуу белек-бечкектерди тартуулап, кымкап чапан жаап, парваначы наамын ыйгарган [2, 111-130-бб.].

Мындай даражадагы наамды берүү Ормон хан түзүүгө аракеттенген түндүк кыргыздардын саясий бирикмеси Кокон хандыгы тарабынан аймактык бөлүк катары саналгандыктан болуусу мүмкүн. Бул кадам аркылуу Кокон ханы Ормонду өз тарабына тартууну, ага таянып Арка кыргыздарын биротоло баш ийдирүүнү көздөгөн. Ал кошокто:

“Көрбөй душман багынган,

Кан атам көрүп кокондук,

Тартуу берип жагынган” [9] – деп сүрөттөйт.

Ага бүткүл түндүк кыргыз уруу бирикмесинен зекет жыйноо укугун да ыраа көрүшкөн. Бирок кокондук төрөлөрдүн ойлогон ою ордуна чыккан жок. Ормон баскынчыларга тизе бүкпөй кыргыздын башын бириктирип, түндүк көтөрүү, өзүнчө хандыкты түзүү үчүн оңтойлуу учурду күткөн. Андай мүмкүнчүлүккө кыргыздар 40-жылдардын башында ээ болушту.

Ормон ыңгайлуу учурду колдон чыгарбаш үчүн 1842-жылы жайында ири уруу бирикмесинин жол башчыларын топко чакырат. Ормондун хан көтөрүлүшү изилдөөлөрдө ар башка берилет. Б.Солтоноев өзүнүн “Кызыл-кыргыз тарыхы” деген китебинин 1-томунун 195-бетинде Ормон 39 жашында 1830-жылы Кочкордун аягы Орто-Токойдо хан көтөрүлгөн деп жазат [12, 285-89-бб.]. Башка чыгармаларда ал 1840-жылдары бугу, саяк, сарыбагыш, солто, саруу, кушчу, черик жана башка уруулардын бийлери катышкан Кетмалдыдагы Тармал-Сазда (азыркы Балыкчы шаары жайгашкан жер) жыйында хан көтөрүлгөн делет [14, 27-б.]. Б.Жамгырчинов 1842-жылы ишке ашкан деп жазат [2, 111-130-б.]. Т.Кененсариевдин пикиринде эки окуя тең тарыхый факт болгон. Алгач 1830-жылы хан көтөрүлгөн Ормон Ниязбек уулу 1840-жылдарда түндүк кыргыз урууларына бир топ таасирдүү инсан катары таанылганда кыргыздардын басымдуу бөлүгүн мамлекетке бириктирүү аракетин жасап, өзүн экинчи жолу хан деп жарыялатууга жетишиши мүмкүн.

Ормондун хан көтөрүлүшүндөгү расмий курултайда оң, сол кыргыздарынын негизги ири уруу башчылары, маселен, сарыбагыштан Жантай манап, Төрөгелди, Адыл, Түлөберди, Калпак баатырлар; бугудан Боромбай манап, Муратаалы бий, Балбай, Өмүр баатырлар; солтодон Жангарач, Тынаалы, Төкөлдөш, Жетикашка, Чыңгыш, Күрпүк бийлер; саяктан Алыбек, Черикчи, Качыке баатырлар; саруудан Ажыбек датка, чериктен Ажыбек баатыр; азык, кушчудан Бүргө баатыр жана башка уруулардын билерман бийлери катышканы менен иш жүзүндө ал хандыкты сарбагыш уруусунан башка уруулар тааныган эмес.

Атүгүл сарбагыш уруусунун Жантай башкарган тынай бөлүгү да Ормонду хан катары толук тааныбагандыгы чындык - дейт профессор Т.Кененсариев [6, 88-89-бб.]. Анткени, Жантай Кокон ордосуна жакыныраак болуп, бирок негизги маселелерде гана Ормонго баш ийген. Солто манабы Канайдан өзгөчөлөнүп, ошол эле уруунун экинчи манабы Жангарач Кокон амирлигине жан тартса да, Ормон аны менен тил табышып турган. Бугудан Боромбай менен Балбай XIX кылымдын 40-жылдарынын башына чейин Кокон хандыгынын бийлигин формалдуу кабыл алышканы менен, кийин Орусияга жүз буруп кетишкен. Ошол себептүү келечекте орус бийликтеринен жардам күткөн эки манап Ормонду

жактырышкан эмес. Ормон менен куда болгонуна карабастан (Ормондун кызы Кулан Боромбайдын уулу Өмүрзактын аялы болучу.), бугу уруусунун манабы Боромбай Меңмурат уулу анын бийлигин тааныган эмес [16, 104-105-бб.]. Бул арадашуу кийинки бугу-сарбагыш чабышынын бир себеби болуп калган.

Ормон хандын башкаруу саясаты Чоң Кеңеш жана Кичи Кеңештен туруп, андагы атайын дайындалган адамдар ар дайым мыйзамды көзөмөлдөп турган [12, 196-б.]. Ормон хан коңшу элдер менен өз ара пайдалуу алака-байланыштарды жүргүзүү үчүн тышкы иштер министрлиги сыяктанган мекемени түзөт. Алар Ормон хандын тапшырмасы боюнча Кокон хандыгына, кашкарлык кожолорго, казактын хан султандарына, башкы штабы Омскиде орун алган Сибирь корпусуна караштуу аскер отряддарын башкарган орус генералдарына каттап, маанилүү маселелерди чечишчү.

Анын «Ормон опуза» деген ыкмаларын алгачкы кыргыз тарыхчыларынын бири О.Сыдык уулу мындайча мүнөздөйт «Эчен төөлөргө курал жарагын жүктөтүп, кан сөөлөтүн көрсөтүп, дар куруп, адам өлтүрмөккө азирленип, жаки бир калкты чаап, аны талоон кылууга даярданып жаткандай түр көрсөтүп, ар түрдүү акыл айла менен опуза көрсөтүп жүргөндүгүнөн “Ормон опуза” деген сөз калыптыр» [4,164-б.].

*“Кызматын кыпчак окшоткон,
Кан атам өлдү дегенде,*

Кылычын казак бошоткон” [15, 472-б.]

- деген саптар аны чагылдырып турат.

Жортуулга чыкканда хандын аскерлерин кернейчи, сурнайчылар аспаптардан шандуу бийик үн чыгарып коштоп жүрчү. Манасчы Сагынбайдын атасы Орозбак - Ормон хандын сурнайчысы, Тоголок Молдонун чоң атасы Музооке - миң кубултуп күү чертип, комузда кол ойноткон шайыры болгону белгилүү [3]. Ормон кандын Байсоорунда жайгашкан ордосун өзүнүн экинчи уулу Чаргын баш болгон көзгө атар кырк мерген жигиттер кайтарган. Алар *чапман* деп аталган түтөтмө мылтыктар менен куралданып, ар дайым аскердик өнөргө хандын жигиттерин жана балдарын машыктырып турган. Ормон өлгөндөгү кызы Куландын кошогуна:

“Кашкарлык сарт камалган,

Кан атамдын даңкына,

Кара калмак таң калган,

Кызматын кыпчак ушаткан,

Кылычын казак бошоткон,

Көрбөй жоосу багынган.

Төмөнкү калың кокондук,

Тартуу берип жагынган”[15, 373-75-бб.]

- кошкондугу муну тастыктап турат.

Ал кезде солто, саяк, бугу, таластык кыргыздардын арасында уруулук, майдалап жылкы алышын эске албаганда, эч чатак болгон эмес. Казак менен да уруш кылбастан, Кененсары өзү келип урушканы үчүн аны менен согушуп, башка чоң уруш болгон эмес [12, 197-б.].

1847-жылы жазында Кене хан Чүй кыргыздарына экинчи чабуулун баштайт. Кененсарынын чабуулу, анын иниси Ноорузбай экөөнүн тең өлтүрүлүшү менен аяктаган. Кене хандын аскерин жеңүүдө Ормондун ролу изилдөөлөрдө жогору бааланат. Чынында ушул окуядан кийин түндүк кыргыздарында Ормондун таасири олуттуу көтөрүлгөн [10, 109-б.].

Ушул арада кыргыз элинин тарыхындагы кайгылуу окуя – бугу-сарбагыш чабышы башталып кетет.

Ормон хан мурунтан эле өзүнүн хандык бийликке умтулуусун күчөтүп келген. Бугулардын манабы Боромбайды өзүнүн кудасы болсо да, баш ийбегендиги үчүн аны атаандаш душманы катары эсептечү. Ошондуктан Ормон бир жагынан Кокон бийлигине ишенип, Ысык-Көлдүн түштүк жээгин, Тескей Ала-Тоону, Сыртты, айрыкча, Боромбайдын жайлоосу Кызыл-Үңкүрдү тартып алууну көздөп жүргөн. Муну элдик фольклор да тастыктайт. Атактуу Алдаш Молдо Жээнике уулу (1876-жылы туулган) “Ормон-Балбай” аттуу поэмасында: *“...Ынсап кетти Ормондон, ынтымак кетти кыргыздан... Бетегелүү Ысык-Көл, менин жерим болсо – деп, ”Темир, болот черикчи, тегерете консо деп. Ормон жерге суктанды, жер алууга ыктанды... Он эки айры бугуну оодарып айдап бир жакка, Ысык-Көлдү алмакка. Ормон жерге кызыкты, Ошентип, бузук салмакта...”*, – деп жазган [8, 223-24-б.].

Акыркы изилдөөлөргө караганда бугу-сарбагыш чабышынын себептери саясий атаандашуу, тагыраак айтканда, Ормондун хандык бийлигин бекемдөө аракети менен кыргыз урууларынын “өз алдынчалыгына” карама-каршы келген Орусиянын курамына өтүү тенденцияларынын тирешүүсү [17, 104-б.] болгон. Чабыштын себептери негизинен саясий факторлор болгондугун башка изилдөөлөр да ырасташат [10, 114-б.]. Санжыралык материалдарда бугу-сарбагыш чабышынын шылтоосу Ормондун 1853-жылы кеч күздө Иледен Ысык-Көлдүн түндүк жээгине жайланышкан эзелки конушу Байсоорунга көчүп келишин кудасы (ошол эле учурда саясий атаандашы) Боромбайдын 1854-жылы эрте жазда өрүлүктөп келген мезгилиндеги ордо оюунан чыккан чатак, Ормондо кызмат кылган саяк манабы Алыбек Кетирекей уулунун Боромбай тарапка жан тартып кетиши эсептелет [13, 18-20-бб.].

1854-жылы июлдун акырында Ормон хан 600 жигити менен Боромбайдын айылдарына чабуул койгон. Бул бугу-сарбагыш чабышынын башталышы болчу. Чабыштын 1854-55-жылдарындагы жүрүшү акыркы жылдарда жарык көргөн санжыралык булактарда, атайын изилдөөлөрдө ачылып берилген [13, 18-20-бб.]. Ошол биринчи эле болгон чабуулда Балбайдын бычагынан Ормон хан өлгөн.

Ормон хандын өлгөн мезгилин Б.Солтоноев, Б.У.Урстанбеков жана Т.Чороевдер 1854-жылдын жайында [16, 135-бб.] болгон деп беришсе, изилдөөчүлөрдүн бири Р.Жолдошев кеч күздө болгон деп

жазат [3]. Ал эми үчүнчү көз карашты - 1855-жылы жазында [5, 340-б.] деп, Кыргызстандын тарыхынын 1963-жылкы академиялык басылмасы берген болучу. Т.Кененсариев бул окуяны 1854-жылы июлда болгон деген пикирди туура деп эсептеген. Себеби, Боромбайдын бугу-сарбагыш чатагы жөнүндө 1855-жылы 18-июлда орус бийликтерине жазган катында, буга чейин эле жаңжал жөнүндө бир ирет аларга билдиргенин, бугулар Россияга элчи жиберер алдында (сөз 1854-жылы 26-сентябрда Омбуга келген элчилер жөнүндө болуп жатат) Ормон кол салып, бирок анын өлүмгө учурагандыгы маалымдалган болчу [3]. Бул маалыматтар П.П.Семеновдун эскерүүлөрүндө: - «Биз... каракыргыздардын даңазалуу манабы Ормон 1854-жылы мерт болгон салгылашуу талаасынан өткүк... Салгылашууга эки тараптан 6000ге жакын атчан катышкан. Окуя тээ 1854-жылы болгон...»- деп ырасталат [11, 280-б.].

Ормон хан катуу жарадар болуп, алгач Боромбайдын уулу Өмүрзактын аялы болгон кызы Куландыкына алынып келинген. Бирок, кудасы болгондуктан Боронбай Ормонду үйүнө алдырган. Ормон хан жылдыз толгон маалда кудасы Боронбайдын үйүндө каза болот. Эми хандын өлүгүн көп киши менен жиберсек кыргын болуп кетиши мүмкүн, - дешип, Ормондун кызы Кулан менен туугандарынын бири Жайыкбек деген кишини (кээде Намазбек деп айтылат) кошуп жөнөтүшөт. Ормон хан өлүп, анын сөөгүн алып келиптир деген суук кабарды уккандан кийин сарбагыш элинде катуу кайгы болот.

Ошентип, 1855-жылы Ормондун сөөгү Байсоорунга жеткирилип, эки Ак-Суунун ортосундагы көрүстөнгө коюлат [1, 197-б.].

Ормондун кызы Кулан айткан кошогуна:

“Ормонду Бакен [Балбай] сайганда,

Анда Төрөгелди баатырың,

Төмөнкү Пишпек коргоңдо.

Саадактарын артынып,

Сарапчысын [соот, чарайна] тартынып,

Саган кайдан аттанды,

Кан атамды жазданды” [9] – деген кошоктун маанисинде ошол учурда Төрөгелди төмөнкү Пишпектеги өзбек бегинин камоосунда болгон экен.

Ормон хан өлөөр алдында кызы Куланга керээз айткан.

Керээзде: “Кулан балам! Сени бугуга менин балдарым кайтадан жибербейбиз десе көнбө. Жана да эшиктен көрөгөчкө каратып коюп, сарбагыш эми мен бардагыдай болбойт. Үмөталы урушчагын коюп, элди аздырбасын, эл-журттун акылын Куттук уулуна (Шаменге) салсын. Бугу кылжырдын баласы, зили тууган эле. Өздөрү кайрылбай турган кара мүртөс журт эле. Кокустан элдиктен биротоло кетип калбасын, эгерде журтташыбыз десе сарбагыш мен үчүн намыс кылбастан кыя тартып журт болсун. Эгерде журт болбосо Жантайга ишеним жок. Төрөгелди мен деп жүрүп өлөр. Көлдү үч айлансын. Мырзага Адил көз салсын..” [15, 373-75-бб.]

Ормондун керээзинин чоң тарыхый мааниси бар жана ал бугу-сарбагыш арасынын кийинки өнүгүшүн кайсыл бир деңгээлде жөнгө сала алган. Ошол эле учурда Ормон хандын бугулардын жерин тартып алууну ойлоп келген “ачкөздүгү” болгон күндө да баары бир кыргыз урууларынын өз ара мамилеси жакшы болуусуна кам көргөндүгү, анын формалдуу болсо да мамлекет башчысы катары инсандык принципалдуу көз карашын чагылдырып турат. Куландын кошогуна:

“...Ажалың жетти аңдоосуз,

Бир кылжырдын тукуму,

Бир атадан тең тууган” [15, 373-75-бб.], – деп айтылганы Ормон хандын жеке көз карашынан жогорку турган элдик тилектештик нерсени да көрсөтүп тургандай...

Ормон хандын керээзи аткарылып, Төрөгелди Көлдү үч жолу айланып, бугу уруктарын чапкан. Акырында өзү колго түшүп, туугандары чоң тартуу берип жатып, бугулардан аман-эсен алып келишкен. Шамен Ормон канды өлтүргөндүгү үчүн бугуларга кундун үч шартын коёт. Биринчиси - көл аймагынан бугулар тукумунун чыгып кетишин, экинчиси - бугу элинин кыздарын сарбагыш элине берүүсүн, үчүнчүсү бугу элинде болгон кыл куйруктуу малдарын сарыбагыш элине берүүсүн талап кылган [18, 209-221-бб.].

Ормон хандын кызы Куландын кошкон кошогуна булар жөнүндө:

“Абыке, Кубат эки урук,

Туугандыктан безгенбиз,

Кудайменде, куйрукчу

Кармап мурдун кескенбиз

Ачууланып энекем,

Кокус кесип салганбыз,

Кагылайын Калаке,

Көңүлүңүзгө албаңыз” [13, 22-б.].

Кудайменденин мурдун Кусубалды (Ормондун улуу аялы) кескен себеби, Абыке, Кубат деген эки урук, Ормонду бугу өлтүргөндө бугунун ичинде болгон. Ошол үчүн тууган боло туруп, эмне үчүн өлтүрөсүң деген таарыныч болгон [13, 22-б.].

Кантсе да, Ормон кандын саясий ишмердүүлүгүн чагылдырган кошок ырларында, анын жалпы аркалык кыргыздардын коопсуздугун сактаган белгилүү кол башчы болгондугун ырастап турат.

Адабияттар:

1. Беделбаев А. Ормон хан - өз доорунун чыгаан инсаны. //Ормон хан илимий эмгектерде жана архивдик материалдарда: – Бишкек.: Кыргызстан, 2002.
2. Джамгерчинов Б.Дж. Киргизы в эпоху Ормон-хана: (Из истории феодально-родовых войн киргизов XIX века) – Б.: «АЛЛ Пресс». 1998.
3. Жолдошев Р. Ормон хан баяны.//Аалам.–1992.– № 9, 10, 11.
4. Жусупов К. Кыргыздар. Бишкек, 1992.
5. История Киргизии... –1-т. – Фрунзе, 1963.
6. Кененсариев Т. Кыргызстандын XIX кылымдын 50-70-жылдарындагы саясий өнүгүүсү. - Бишкек, 2009.
7. КР УИА Кол жазмалар фонду, инв. № 288.

8. Мурас//Калыгул. Арстанбек. Молдо Кылыч. Алдаш Молдо. Жеңижок. Токтогул жана башкалар. – Фрунзе: Кыргызстан,1990. – 447 б.
9. Ормон хан. Кол жазмалар фондусу. Инв. 219 (430).
10. Плоских В., Үсөнбаев К., Сапаралиев Д. Кол беришүү// АТ. – № 1.
11. Семенов-Тянь-Шанский П.П. Путешествие в Тянь-Шань в 1856–57 гг. – М., 1958.
12. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. - Бишкек: Учкун, 1993. - 1-китеп.
13. Солтоноев Б. Кызыл кыргыз тарыхы. - Бишкек: Учкун, 1993. - 2 китеп.
14. Талызин А. Памятная книжка Семиреченского областного статистического комитета на 1898 год. – Т.2. – Верный,1898.
15. Тарыхый ырлар, кошоктор жана окуялар. /А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. Түзгөндөр жана баш сөздөрүн жаз. С. Егембердиева, А.Акматалиев. Кырг. Улут. И. А. ж. б. – Б.: «Шам», 2002.
16. Урстанбеков Б.У., Чороев Т.К. Кыргыз тарыхы. – Фрунзе,1990.
17. Чоробаев А. Тайлак баатыр. Кол жазмалар фондусу. Инв. № 28 (221), № 32 (225).
18. Эсенкул Төрөкан уулу. Кыргыздын кыскача санжырасы. - Бишкек.:Учкун, 1995.
19. Өмүрбеков Т. Н. Улуу инсандардын Кыргызстандын тарыхындагы ролу жана орду (XIX кылымдын ортосу – XX кылымдын башы) Бишкек: Бийиктик, 2003.

Рецензент: к.и.н., доцент Авазов А.Э.
